

ZSINKA LÁSZLÓ

Az amerikai külpolitika hegemon fordulata az 1930–1940-es években

Második rész: A roosevelti Grand Design elvei és gyakorlata a második világháború alatt és után

Absztrakt

Tanulmányunk első részében – amely e folyóirat előző számában jelent meg – az amerikai hegemonia kibontakozásának két világháború közötti előzményeivel foglalkoztunk. Feltártuk azokat a gazdasági és geopolitikai mozzanatok, amelyek új irányba vitték az Egyesült Államok külpolitikáját 1941–1945 között. A jelen tanulmányban az amerikai külpolitika második világháború alatti és utáni szakaszát vizsgáljuk. A második világháború végére a mértékadó gazdasági és politikai érdekcsoportok nagyrészt elfogadták, hogy az aktív nemzetközi szerepvállalás előnyökkel jár az Egyesült Államok számára. Ráadásul a világháború felgyorsította az európai hatalmak hanyatlását és hatalmi vákuumot hozott létre, ahová az Egyesült Államok könnyen benyomulhatott, amit a nyugat-európaiak támogattak. A roosevelti Grand Design felfogható úgy, mint az amerikai hegemonia megteremtése nemzetközi intézmények létrehozása révén. Arra is utalunk, milyen lehetőségekkel és képességekkel rendelkezett, illetve milyen döntéseket hozott az Egyesült Államok a második világháború végén az aktív hegemon külpolitika felvállalása során. Gondolatmenetünk lezárásaként néhány felvetést fogalmazunk meg a középiskolai történelemoktatás számára.

Kulcsszavak: hegemonia, multilateralizmus, liberális világrend, szabadkereskedelem, nemzetközi gazdasági intézmények.

The hegemonic turn of American foreign policy in the 1930s and 1940s

The principles and practice of Roosevelt's Grand Design during and after World War II

Abstract

In the first part of my study – which was published in the previous issue of this journal – I dealt with the antecedents of the development of American hegemony between the two world wars. I explored the economic and geopolitical moments that led the United States' foreign policy into a new direction. In present part of my study I examine American foreign policy between 1941–1945. By the end of World War II, the dominant economic and political interest groups had largely accepted that active international involvement would bring benefits to the US. In addition, the World War II accelerated the decline of the European powers and created a power vacuum the USA could easily push in, which was supported even by the Western Europeans. Roosevelt's Grand Design can be understood as the creation of American hegemony through the creation of international institutions. I examine what opportunities and capabilities the United States had, as well as what decisions it made at the end of the World War II undertaking an active hegemonic foreign policy. To conclude my study, I formulate some suggestions for history education at secondary schools.

Keywords: hegemony, multilateralism, liberal world order, free trade, international economic institutions

1. Az Egyesült Államok a második világháború végén. Képességek és lehetőségek

A második világháború hadikonjunktúrája véget vetett a recessziónak. Az amerikai gazdaság az 1930-as évek vége felé már lábadozott, és lassan elérte az válság előtti GDP szintjét, de a növekedés csak a háborúval bontakozott ki igazán. 1945-ben az amerikai nemzeti össztermék több mint kétszeresen múlta felül az 1929-es év adatait.

Gazdasági szempontból a világháború az amerikai kapitalizmus erejét bizonyította. Az erős és innovatív magánszektor diadala volt, ami a közösségi célok érdekében hatékonyan képes együttműködni az állammal. Más hadviselő felekhez képest az Egyesült Államok egyedülálló eredményeket ért el. Kétfrontos háborút vívott a Csendes-óceánon és Nyugat-Európában. Hadiszállításai lehetővé tették a britek számára, hogy elkerüljék az összeomlást, valamint fegyverekkel, ruházattal, élelmiszerekkel támogatták a Szovjetuniót. Az amerikai hadiipar 1943–1944-ben egyedül annyi repülőgépet állított elő, mint a szovjet és a német fél együttvéve. Létrehozta a világ leghatalmasabb hadiflottáját, ami mellett a brit Royal Navy is eltörpült. A megépülő

repülőgép-anyahajók száma a japánok számára reménytelenné tette a háborút a Csendes-óceánon. Az amerikai gazdaság képes volt felszerelni több millió katonát, biztosítani a szállítóeszközöket a világtörténelem legnagyobb logisztikai hadműveletéhez, a normadiai partraszálláshoz. A Manhattan-terv keretében finanszírozni tudta a több milliárd dollárt felemésztő atomkutatásokat, amelyekről egyelőre nem lehetett tudni, hogy sikerrel járnak-e.¹

Az Egyesült Államok nemcsak a katonai ágazatokban, hanem az alapanyag-iparágakban, gépek, ipari berendezések és fogyasztási cikkek gyártásában is felülmúlta vetélytársait. Ráadásul a civil lakosság körében nem csökkent az életszínvonal, a hadiágazatok felfutása nem vezetett visszaeséshez a fogyasztási cikkek terén. A szovjet katona – ahogy mondani szokták – amerikai ruhában és lábbeliben vette be Berlint. A háború éveiben nem kellett jegyrendszert bevezetni, és a hadba vonuló férfiakat a munkaerőpiacon sikeresen pótolták a nagy számban munkába álló nők. Az Egyesült Államok területén nem pusztított háború, miközben Németországban a lakásállomány 40%-a háború martalékává vált. A Szovjetunió óvatos becslések szerint több mint 20–25 millió katonát és civilt vesztett a háborúban, miközben az Egyesült Államok 407 ezer embert. Ezek alapján érthető, miért szokták az Egyesült Államokat a második világháború „*sokat nyerő győztesének*”, a Szovjetuniót pedig „*sokat veszítő és nyerő győztesének*” nevezni.² A háború után mindenki amerikai termékekhez akart hozzájutni, ami hatalmas keresletet támasztott a dollár iránt, s egyben világméretű dollárhiányhoz vezetett.³

A második világháború végén az Egyesült Államok a világ ipari termelésének több mint felét állította elő. Ezzel meghaladta az 1929-es évet, amikor az ipari termelés majdnem 40%-át birtokolta. Az amerikai GDP 1945-ben mintegy négy-ötszörösen múlta fel a szovjet nemzeti összterméket. Az amerikaiak kezében volt a világ aranytartalékának kétharmada, amit Fort Knox-ban őriztek. Az Amerikai Egyesült Államok 12,5 millió fős hadseregével a szovjet haderővel nagyjából azonos méretű szárazföldi erőt tartott fegyverben, és körülbelül 1200 hadihajójával minden más nagyhatalommal szemben fölényben volt az óceánokon. Ehhez járult az elsőprő légi fölény. A hatalmas légierőnek – 2000 stratégiai bombázóval – nem volt párja a világon.

¹ Gazdasági teljesítmény és nemzetközi erőviszonyok bemutatása elsősorban Fischer és Magyarics alapján: FISCHER (1992) 21-48, FISCHER (2014) 22-29., MAGYARICS (2014) 319-321. A repülőgépek, a flotta és az anyahajók gyártása terén kialakuló fölényhez: FISCHER (2014) 23. A Manhattan-tervhez: FISCHER (2014) 24.

² FISCHER (2014) 36.

³ Ebben a távlatban értelmezhető a Marshall-terv az 1940-es évek második felében, amely forrásokat biztosított a nyugat-európai országoknak, hogy megvásárolják a modern amerikai ipari berendezéseket. Ez a dollárhiány feloldásán keresztül mozgásba hozta a világgazdaságot.

Az atombomba monopóliuma még egyértelműbbé tette az Egyesült Államok páratlan katonai képességeit.⁴

Az Egyesült Államok 1945-ben kivételes helyzetben volt ahhoz, hogy hegemon világhatalommá váljon. Itt kell utalni Krauthammer nevezetes tanulmányára, amely a hidegháború lezárulása után azt sugallta, hogy a Szovjetunió „legyőzésével” az Egyesült Államok számára az 1990-es években eljött az „unipoláris pillanat” (*unipolar moment*), amikor vetélytárs nélküli szuperhatalomként uralhatja az egész világot.⁵ De nem szabad megfeledkezni arról, hogy a második világháború utáni években az Egyesült Államok nagyobb mértékben volt képes uralni a világgazdaságot és a nemzetközi politikát, mint később bármikor. Az amerikai „unipoláris pillanat” valójában 1945-ben következett be (és nem 1990-ben), amikor az Egyesült Államok kivételes technológiai, katonai és pénzügyi fölényrel rendelkezett más országokhoz képest, tőkeexportőr pozícióba került, és külkereskedelmi árutöbbletet halmozott fel. Az 1990-es években az amerikai külkereskedelmi deficit, tőkeimport és államadósság már inkább az amerikai nagyhatalom nehézségeire utalt.

A második világháború éveiben az Egyesült Államok támaszpontok sorát építette ki szerte a világon. A háború utolsó éveiben amerikai csapatok és hadihajók állomásoztak Európa és Ázsia fontos stratégiai pontjain és szerte a világtengereken. Beszédes tény, hogy az Egyesült Államok a világháború éveiben szállt be a szaúd-arábiai olajüzletbe, s ettől fogva érdeklődést tanúsított a közel-keleti térség és olajforrásai iránt. Az amerikai légierő távolsági bombázói támaszpontjaikról elérték Eurázsia területének nagy részét. Az atomfegyver monopóliuma is az amerikai fölény beszédes bizonyítéka volt, de 1945-ben többen nyomott a latban az a tény, hogy egy esetleges katonai konfliktusban a szovjet légierő nem tudta átrepülni az „óceánpajzsot”, míg az Egyesült Államok stratégiai légierője bármikor képes lett volna pusztító légitámadásokat intézni a Szovjetunió ellen. A sebezhetőségi diszparitás jól érzékeltette az amerikai fölényt. Míg a szovjetek alig rendelkeztek hadihajókkal, az amerikai flottakötelékek – anyahajókkal és haditengerészeti légierővel kiegészülve – a világon bárhol bevethető félelmetes erőt alkottak. A háború éveiben kiépülő flotta és légierő az atomfegyverrel együtt helyreállította az Egyesült Államok területének azt a sebezhetetlenségét, ami az 1940–1941-es krízis során elveszni látszott. A második világháborúban a Szovjetunió vezető eurázsiai nagyhatalommá emelkedett, de az Egyesült Államok globális nagyhatalommá vált. 1945-ben az Egyesült Államok az aktív hegemon külpolitikához szükséges valamennyi gazdasági és katonai képesség birtokában volt.⁶

⁴ Az amerikai katonai képességekről: FISCHER (2014) 24.

⁵ KRAUTHAMMER (1990/1991) <https://doi.org/10.2307/20044692>

⁶ FISCHER (2014) 24-25., 36-43.

A háború éveiben alapvető elmozdulás következett be a különféle gazdasági és politikai érdekcsoportok külvilághoz való viszonyát illetően.⁷ A két világháború között a közép-nyugat hagyományos nehéziparát irányító tőkecsoportok mereven elleneztek mindenféle „internacionalista” külpolitikát. Látóköruk az Egyesült Államokon belül maradt, és hazai piacot igyekeztek biztosítani termékeik számára. Elsősorban ez irányban fejtettek ki lobbitevékenységet. A keleti partvidék és a Nagy-tavak modern iparágainak – autóipar, tartós fogyasztási cikkek – tulajdonosai rugalmasabbnak bizonyultak. A fordista-taylorista termelési rendszerek nyereségességét csak úgy lehetett biztosítani, ha garantálható a megépített költséges gépsorok minél teljesebb kihasználása. A nagy válság szomorú tapasztalatokkal szolgált arról, mit jelent a termelési kapacitások kihasználatlansága. Emiatt a modern iparágak vezetői a sztrájkok megakadályozására rugalmasan hajlottak a bérmegállapodásokra, elfogadták az állam közvetítő szerepét, illetve fontosnak tartották a stabil exportpiacok felkutatását és biztosítását. Az előbbi a nagyobb állami szerepvállalás és a keynesiánus gazdaságirányítás támogatását, az utóbbi a külvilág felé való nyitás és a nyitott világkereskedelmi rend előmozdítását jelentette. A két világháború közötti években az Egyesült Államok kereskedelempolitikájának következetlensége abból fakadt, hogy a kormányzat hol az intervencionista, hol az izolacionista érdekcsoportok szempontjait fogadta el inkább.

A második világháború számottevő változásokkal járt az ipari érdekcsoportok külvilághoz való viszonyát illetően, sőt új iparágak is felemelkedtek. A hagyományos iparágak is a hadikonjunktúra részeseivé váltak az alapanyagok gyártásával, ami mérsékelte elzárkózásukat a külvilágtól. A modern húzóágazatok irányítói eleve fontosnak tartották az exportpiacokat. Hozzájuk csatlakozott egy újonnan felemelkedő csoportosulás. Ezek voltak a nyugati partvidéken és a délnyugati államokban megerősödő hadiipari és csúcstechnológiai ágazatok. Ide tartozott a japánok elleni háborúban kulcsfontosságú hajóépítés, de a nukleáris technológiák, majd az űrkutatás is ide kötődött. Az utóbbiak szorosan kapcsolódtak a szövetségi költségvetés ráfordításaihoz. A katonai-hadiipari komplexum részeként támogatták az aktív nagyhatalmi politikát, mert csak így remélhették, hogy jelentős forrásokhoz jutnak.

Ehhez járultak még az újonnan létrejövő amerikai olajvállalkozások a Közel-Keleten. Az Egyesült Államok ugyan hatalmas saját kőolajtartalékokkal rendelkezett, de az olcsón kitermelhető, nagy mennyiségű és jó minőségű szaúd-arábiai olaj felkeltette a figyelmét. A világháborús konjunktúra megmutatta, hogy a hazai források mellett kőolajimportra is szükség lehet a gazdasági növekedés fenntartásához. A Szaúd-Arábiával kötött megállapodás alapján az Egyesült Államok katonai védelme alá vonta a szaúdi

⁷ A gazdasági érdekcsoportok külpolitikára gyakorolt hatását illetően főleg Szűcs Anita tanulmányára támaszkodunk: SZŰCS (2016), leginkább 72-78.

monarchiát, de cserébe elvárta az amerikai olajérdekek figyelembevételét. Elmondható, hogy a világháború végére valamennyi érdekcsoport közelebb került a külgazdasági nyitás és az aktív hatalmi politika támogatásához. A protekcionizmus és az elzárkózás inkább a mezőgazdasági érdekcsoportok kívánsága maradt. Összességében a meghatározó ipari érdekcsoportok számára a háború a megrendeléseken túl egyfajta „globalizációt” is jelentett.

2. A liberális világrend és a multilateralizmus amerikai változata: a roosevelti Grand Design. Hidegháborús dilemmák

A gazdasági érdekeken túl realista politikai szempontok és idealista elképzelések is motiválták az amerikai külpolitika hegemon fordulatát. A realista szempontok közé tartozott, hogy az eurázsiai nagyhatalmakkal kapcsolatos – tanulmányunk első részében már kifejtett – megfontolások aktív külpolitikát követeltek meg. Ezt támogatták az exportérzékeny ágazatok, az energiaszektor és a hadipari komplexum érdekei, valamint a háború utáni világ gazdasági recessziótól való félelem. Emellett Rooseveltt és tanácsadói értékelték elgondolásokkal is rendelkeztek a háború utáni új világrendről. A keleti partvidék „internacionalizmus” iránt nyitott értelmisége, amely erős pozíciókat birtokolt a szövetségi kormányzatban, úgy ítélte meg, hogy az Egyesült Államok káros passzivitása vezetett az 1930-as években a hitleri Németország megerősödéséhez, sőt a második világháború utáni nemzetközi rendszer stabilitása is az amerikai szerepvállaláson múlhat. Ez a gondolkodásmód elkötelezett volt a demokrácia és a liberalizmus iránt, és a világháború tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy a demokráciáknak erőt kell mutatni, ha meg akarják védeni magukat. Hasonlóan szerepet játszott, hogy számos amerikai civil érdekcsoport – többek között liberális protestáns szervezetek – eljutottak a hatékony szupranacionális kompetenciákkal rendelkező nagy tekintélyű nemzetközi szervezetek elfogadásáig. Nem véletlen, hogy mindez a demokrata kormányzás alatt következett be, amely elfogadóbb a nemzetközi intézményekkel szemben, míg a republikánusok mindig is elutasítottak bármiféle nemzetek feletti hatáskört (világkormányt, vagy annak kezdetleges formáit).⁸

Roosevelt és tanácsadói szerint az Egyesült Államok csakis valódi hatáskörökkel felruházott nemzetközi intézményi rend keretében képes érvényesíteni értékeit és érdekeit. A roosevelti Grand Design hatékony nemzetközi szervezeteket képzelt el, amelyek elég erősek ahhoz, hogy a békét és biztonságot garantálják a világ számára. Továbbá meg kell teremteni a globális konjunktúra feltételeit, aminek a

⁸ A republikánus álláspontról: ROSTOVÁNYI (2004) 188.

szabadkereskedelem az egyik legfontosabb eszköze. A Grand Design nyitott világkereskedelmet képzelt el, mégpedig perfekcionista módon, s ehhez akarta illeszteni a nemzetközi gazdasági intézmények működését. A kanti szellemben felfogott „örök béke” jegyében együttműködő békés demokráciák képezték Roosevelttel felfogásának a lényegét egy növekvő jólét felé együtt menetelő világban. A Grand Design *one world*-ben gondolkodott – kérdéses, hogyan volt ez összeegyeztethető a szovjet kommunizmus szintén univerzalista ideológiájával –, és önkéntelenül is úgy vélte, ami jó Amerikának, az jó a világnak. Az fel sem merült, hogy a világnak lehetnek olyan országai, amelyek nem kérnek a demokrácia, a liberalizmus és a szabadkereskedelem „áldásaiból”.

Az amerikai elképzelés a multilateralizmus eszméjén nyugodott. Kidolgozói úgy vélték, hogy a világháború végétől a nemzetközi szervezetek veszik majd át az irányítást fontos kérdésekben. Ebben a perspektívában a multilateralizmus az amerikai hegemonia gyakorlásának tapintatos módja volt. Az elgondolás a nemzetközi intézményeken keresztül gyakorolt amerikai hegemonia koncepcióját vallotta.⁹

1943 és 1945 között több szakértői csoport foglalkozott a State Departmentben és a Pentagonban a háború utáni világrend kérdéseivel, de az amerikai elképzelések Európa és Németország jövődő sorsát, illetve a nemzetközi pénzügyi intézményeket illetően lassan – hosszas viták árán – formálódtak. Ehhez képest kezdettől fogva világosan érzékelhetők voltak a roosevelti *Grand Design* mögött álló eszmeiség és a nemzetközi szervezetek körvonalai. Az Egyesült Államok elnöke tanácsadóival olyan nemzetközi rend megteremtésére törekedett, amelynek politikai és gazdasági pillérei kiegészítették egymást. Amikor Roosevelttel az ENSZ létrehozását tűzte ki célul, a wilsoni idealizmus lebegett szemei előtt, ám annak újragondolt „realista” változatát akarta megvalósítani. A két világháború között a Népszövetség nem rendelkezett hatékony kényszerítő eszközökkel, míg az Egyesült Nemzetek Szervezetének tagjai vállalták, hogy a Biztonsági Tanács kezébe helyezik a háború és a béke kérdésével kapcsolatos döntéseket. A BT döntései béke és biztonság kérdésében kötelezőek voltak az összes ENSZ tagállamra nézve. Roosevelttel az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína Biztonsági Tanácsban elfoglalt állandó tagságával olyan túlerejű „hatalmi koncentráció” megalkotására törekedett – ez volt az „Öt Világcsendőr” koncepciója –, aminek döntéseit az ENSZ tagállamoknak az erőviszonyok miatt sem lesz módjuk figyelmen kívül hagyni. Mindez feltételezte a Szovjetunióval való minimális együttműködés fenntartását, és – egy világállam létrehozása helyett – elfogadta a

⁹ A szupranacionális megoldások keresésének terjedéséről az 1940–1950-es években két klasszikus tanulmány: MACHLUP (1977), MILWARD (2000)

nemzetállami szuverenitás tényét, de a béke és a biztonság kérdésében egyben korlátozta is.¹⁰

Az ENSZ létrehozása, mint a világháború utáni békés világrend záloga, Roosevelt szívügye volt, amiért áldozatokra is hajlandó volt a szovjetekkel való tárgyalásai során.¹¹ Az elnöknek sokat megért, hogy Sztálint rávegye az ENSZ-ben való részvételre, hiszen úgy érezte, ettől függ az új világrend stabilitása. A művelt értelmiségi Rooseveltnél talán túlságosan is bízott abban, hogy a szovjetekkel való együttműködés fenntartható lesz. Halála után Truman már nyersebben bánt az oroszokkal, amivel a világháborús kooperáció felől a hidegháborús konfrontáció felé vitte az Egyesült Államokat. A jelen tanulmány keretei között nem feladatunk a hidegháború okainak, eredetének és a szuperhatalmak felelősségének tisztázása. Annyi bizonyos, hogy a Grand Design és az ENSZ-rendszer a hidegháború kibontakozásával csak korlátozottan volt képes betölteni hivatását.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió között elmélyülő konfliktus élesen és újra felvetette a 1940-es években már létező stratégiai dilemmákat az amerikai döntéshozók számára. Meddig terjeszkedhet Európában egy eurázsiai nagyhatalom anélkül, hogy ne veszélyeztesse az Egyesült Államok kardinális érdekeit? Hogyan viszonyuljanak a német kérdéshez? Tekintsék-e stratégiaiilag lényeges övezetnek a keleti Mediterráneumot és a Közel-Keletet? Milyen politikát folytassanak a Távol-Keleten vagy Dél-Ázsiában? E dilemmák nem elméleti jellegűek voltak, hiszen néhány éven belül – 1945 és 1950 között – választ kellett adni a szovjetek Dardanellákkal kapcsolatos agresszív szándékaira, Észak-Írán orosz megszállására, a németországi megszállási övezetek jövőjére, végül Dél-Korea lerohanására.

A világháború alatti években kiépült hatalmas flotta és légierő helyreállította az Egyesült Államok sebezhetetlenségét. Ezen alapult a nagyvonalú amerikai szándék, ami a háború lezárulásával a Nyugat-Európában állomásozó több millió katona hazavitelére és leszerelésére irányult. Valóban, az 1940-es évek végén már csak százezer katona állomásozott Nyugat-Európában. A washingtoni vezetés az „óceánpajzs” védelmében az Egyesült Államok területét nem érezte közvetlenül veszélyeztetve. Truman és tanácsadói az atommonopólium és a légi fölény birtokában a kezdődő hidegháborút olcsó konfliktusként kezelték, ami nem teszi próbára az Egyesült Államok erőforrásait. Bizonyos értelemben elmondható, hogy a területi sebezhetetlenség és a technológiai fölény kombinációja akár egy új izolacionizmus alapjául is szolgálhatott volna. Hogy mégsem ez történt, abban a már korábban kifejtett bonyolult okok sora játszott közre.

¹⁰ A Grand Design, mint politikai világrend: FISCHER (2014) 27-29.

¹¹ Az Egyesült Államok világháborús külpolitikája mellett Rooseveltnél új világrenddel kapcsolatos politikáját is tárgyalja MAGYARICS (2014) 289-314.

Az Euráziával kapcsolatos geopolitikai gondolkodás átalakulása, a gazdasági lobbik „internacionalizálódása”, a világgazdaság fellendítéséért érzett felelősség, valamint a demokrácia elterjesztésével és „jó világ” felépítésével kapcsolatos normatív szempontok stb. „*In idem flumen bis non descendimus. Nem lépünk bele kétszer ugyanabba a folyóba*” – mondja a latin közmondás. Valójában az Egyesült Államok 1945-ben már nem ugyanaz az ország volt, mint 1933-ban, vagy 1939-ben.

Ezekhez társult még két új szempont, aminek jelentőségét nem szabad alábecsülni. Az egyik a nyugat-európai vezetők erős félelme a szovjetektől 1945 után. Emiatt arra törekedtek, hogy a washingtoni döntéshozókat minél erőteljesebb európai szerepvállalásra buzdítsák. Félelmük érthető volt, hiszen a milliós szovjet haderővel szemben a világháborúban tönkrement országaik nem tudtak volna érdemi ellenállást tanúsítani egy orosz invázió esetén. Mivel az amerikaiak nem rendelkeztek túl nagy diplomáciai tapasztalatokkal, ha a nyugat-európaiak sokszor mondták el nekik ugyanazt, hajlandóak voltak elfogadni. A szovjet veszély mértékét illetően az Egyesült Államok túlságosan is hallgatott európai partnereire. Mások mellett Lunestad, a neves norvég történész ezt a jelenséget foglalta össze a „meghívott hegemon” kifejezés alatt.¹² 1945 után békés hegemoniaváltás ment végbe Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között.¹³ A jelenség meglehetősen ritka a világtörténelemben, hiszen a hanyatló hegemon általában nem szokta küzdelem nélkül feladni. Most azonban a britek és a nyugat-európai országok a szovjetektől való félelmük miatt maguk kérték fel az Egyesült Államokat az aktív nemzetközi szerepvállalásra és a hegemon szerep átvételére.

A másik mozzanat, hogy 1945-ben az Egyesült Államok világméretű hatalmi vákuumba nyomulhatott bele. A hatalmi űr létrejöttét már a háború alatt lehetett sejteni, de mértékét nem lehetett felbecsülni. Nyugat-Európa gazdasága romokban volt, a britek az amerikai segélyek nélkül összeomlottak volna, s a háború vége gyarmatbirodalmuk válságának a kezdete lett. Németország és Japán mint nagyhatalmak megszűntek létezni, Franciaország nagyhatalmi státusza kérdéses volt, Churchill nagy erőfeszítésekkel próbálta helyzetbe hozni őket, a Szovjetunió ugyan győzött, de hatalmas veszteségek árán, Kínát tönkretette az évtizedek óta tartó polgárháború. Egyetlen ország volt, amely a gazdasági prosperitás, a katonai erő és a politikai stabilitás szimbóluma maradt a világon, az Egyesült Államok. Az amerikai döntéshozók számára az volt a dilemma, hogy hatalmas erőfölényük révén benyomulnak-e a vákuumba, learatva a könnyen megszerezhető hegemon szerep gyümölcseit, vagy kockáztatják, hogy a világ

¹² LUNDESTAD (1986) <https://doi.org/10.1177/002234338602300305>

¹³ A második világháború után az Egyesült Államok csak szigorú feltételekkel – a preferenciális vámrendszer és a sterling övezet megszüntetése árán – adott hitelt a rászoruló Nagy-Britanniának. Ez egyben a brit hegemonia maradványainak végét jelentette.

számottevő része veszélyes anarchiába süllyed. Nem csoda, hogy az előbbi megoldást választották.

3. A nemzetközi gazdasági intézmények létrehozása. Bretton Woods és az aranydeviza standard

A roosevelti politikai elgondolások mellett hasonlóan fontosnak bizonyultak a nemzetközi gazdasági rendre vonatkozó elképzelések. A wilsoni liberális internacionalizmus ezt a kérdéskört nem kezelte „rendszerszerűen” az első világháború végén. Megalkotói szerint a Népszövetség az államok közötti politikai együttműködés kanti szellemében elképzelt színtere, de a nemzetközi gazdasági rendet illetően elegendőnek tartották, hogy megfékezzék a háborús inflációt, valamint helyreállítják az 1914 előtti gazdasági stabilitás zálogát, az aranystandardot. Ha az első világháború utáni újjáépítés és a jóvátételek körül fizetési problémák mutatkoztak, nagyszabású egyedi hitelkonstrukciókkal törekedtek a nehézségek áthidalására (Dawes-terv).

A második világháború utolsó éveiben angol és amerikai gazdasági szakértők – az angol delegációban Keynes aktív részvételével – Bretton Woods-ban kialakították a háború utáni nemzetközi gazdasági rend elképzeléseit. Hatalmas tekintélye ellenére Keynes nem tudta keresztülvinni elgondolásait, és végül több vonatkozásban is White – az amerikai pénzügyminisztérium vezető tisztviselője –, illetve az általa vezetett delegáció álláspontja győzedelmeskedett. Keynes nagy gazdasági világválságból levont következtetéseit a háború utáni nemzetközi gazdasági rend megszervezésében is kamatoztatni akarta. A legfontosabbnak a világháború utáni tartós fellendülés megalapozását tartotta, és a nemzetközi gazdasági rend oldaláról is biztosítani akarta, hogy a nemzeti gazdaságpolitikák hatékony konjunktúrateremtő intézkedésekkel mozdíthassák elő a gazdasági növekedést. Ehhez garantálni kívánta a nemzetállamok gazdaságpolitikai kompetenciáit, és egy nemzetközi elszámolási egység bevezetését javasolta (*bancor*), aminek konjunktúrát teremtő hatásában bízott, mely végül nem valósult meg. Keynes a nemzetközi gazdasági rend megszervezése során növekedéspárti szempontokat tartott szem előtt. Mivel a gazdasági növekedést elsősorban a nemzeti fiskális és monetáris politikák kombinációjával lehetett előmozdítani, nem óhajtott elsőbbséget adni a nemzetközi piaci és pénzügyi kényszereknek.¹⁴

Ehhez képest White és az amerikai delegáció főleg a szabadkereskedelmi világrend megteremtésére törekedett, ahol az áru- és tőkeforgalom, illetve a nemzetközi pénzmozgások liberalizációja, valamint a szilárd és átlátható átváltási árfolyamok

¹⁴ A második világháború utáni nemzetközi gazdasági intézményekkel kapcsolatos viták elemzése: VAN DER WEE (1986) 386-393.

biztosítása kerül az első helyre. Ez egyrészt az amerikai pénzügyi körök – a vezető bankcsoportok és a tőzsde – érdekeit fejezte ki, másrészt az amerikai gazdaság exportérdekeit tükrözte, végül a világkereskedelem támogatásával kifejezésre juttatta a Roosevel-adminisztráció felfogását a nemzetközi konjunktúra megteremtésének szükségességéről. A keynesianizmus ugyan a gazdasági válság hatására egyre több országban mint nemzeti gazdaságpolitika érvényesült, de a nemzetközi gazdasági viszonyokat illetően továbbra is erőteljes szerepet játszottak a klasszikus ortodox közgazdasági nézetek. Ezek a növekedés helyett inkább a stabilitást állították a középpontba. Ennek jegyében az amerikai politikusok és közgazdászok a századfordulón elterjedt aranystandard megreformálására és intézményi keretbe illesztésére tettek kísérletet 1944–1945-ben.

Az 1870–1880-as évektől kialakuló aranystandard felfogható úgy, mint a nemzetközi pénzügyi rendszer első konzisztens formája. Mivel a valuta aranyra válthatóságát biztosították a nemzeti pénzügyi szereplők, az egyes országok között stabil és nehezen elmozduló átváltási árfolyamok jöttek létre. Az aranyfedezet a hazai piacokon inflációra kevésbé hajlamos nemzeti valuták kialakulásával járt. Az értékálló pénz és a szilárd árfolyamok kedvezően hatottak a nemzetközi kereskedelemre és tőkeforgalomra. Mindez összhangban volt a bank- és pénzarisztokrácia érdekeivel, mert lehetővé tette a nemzetközi áru- és tőkeforgalom átláthatóságát, a profit kalkulálhatóságát és a nemzetközi hitelügyletek szabadságát.

Az aranystandardról letérő kormányok számos esetben fordultak a bankóprés révén az inflációs finanszírozás és a költségvetési expanzió eszközéhez a XX. század során. Az aranystandardot nélkülöző valuta nem rendelkezik megfelelő mögöttes értéktartalommal, ezért elsősorban a kormány iránti bizalom garantálja értékállóságát. Aranystandard híján a nemzeti kormányok tágabb mozgástérhez jutottak a valuták leértékelésére, amivel versenyképesebbé teheték a nemzetközi piacokon exportágazataikat. Ezt tette Anglia 1931-ben, és mulasztotta el Franciaország, meghosszabbítva ezzel a válságból való kilábalás lehetőségét. Az 1929–1933-as gazdasági világválság tapasztalatai alapján el lehet mondani, hogy egy ország gazdaságpolitikájának – legalábbis rövidtávon – több lehetősége van a növekedés előmozdítására, ha nem fogadja el az aranystandard kényszerzubbonyát. Gazdasági recesszió idején komoly nehézségek merülnek fel azokban az országokban, amelyek a végsőig ragaszkodnak az aranystandardhoz. Másfelől az aranystandardról való letérés – főleg, ha több ország műveli egyidejűleg –, illetve a nemzeti valuták le- és felértékel(őd)ése zavaros állapotokat teremt a nemzetközi kereskedelmi és tőkeügyletek számára, mert kiszámíthatatlanná teszi a profitkilátásokat, ami a vállalatokat inkább a

belső piacon való értékesítés felé tereli. Mindez a nemzetközi kereskedelem konjunktúráteremtő hatása ellen, sőt hosszabb távon a gazdasági növekedés ellen hat.

1870 és 1914 között az aranystandard a szabad kereskedelem és a tőkeforgalom egyik legfőbb biztosítéka volt, és egyszerűvé tette a nemzetközi hitelügyletek lebonyolítását. Az első világháború előtti évtizedekben hatalmas tőkéek áramlottak a világ gazdaságban, és az aranystandard kiszámítható feltételeket teremtett a világkereskedelem számára. 1914 után az államok egymás után letértek az aranystandardról, mert egyedül inflációs finanszírozás révén voltak képesek előteremteni a háborús kiadásokat. Az első világháború utáni években az aranystandardhoz való visszatérés erőltetése a századfordulós „aranykorhoz” és stabilitáshoz való visszafordulást jelentette. A gazdaságpolitika irányítói abban bíztak, hogy az aranystandard ismét elhozza a nemzetközi kereskedelem és a tőkeáramlások békés virágkorát. Ezeket a reményeket vágta el az 1929–1933-as gazdasági világválság, amikor az országok többsége újrakényszerült, hogy feladja az aranystandardot.

A valuták árfolyamának kormányok által manipulált lebegtetése az 1930-as években lehetővé tette, hogy a nemzeti gazdaságpolitika a leértékelés fegyverével versenyképesebbé tegye exportját a túltermelési válság miatt pangó nemzetközi piacokon, de az átláthatatlan intézkedések hosszabb távon kiszámíthatatlanná tették a nemzetközi gazdasági viszonyokat. Az egyes államok importkorlátozásokat és növekvő vámokat léptettek életbe a hazai piacok védelmében, illetve egyes szorosan együttműködő országok regionális vámövezeteket hoztak létre, miközben a régiók közötti árukereskedelem jelentős mértékben csökkent.

A második világháború utolsó éveiben az amerikai gazdasági elemzők úgy vélték, hogy a világháború utáni tartós gazdasági fellendülést a nemzetközi kereskedelem konjunktúráteremtő hatása felől kiindulva kell megalapozni. Ennek legfőbb eszközeként tartották számon a nemzetközi szabadkereskedelmi rendszer megteremtését, amit egy nemzetközi kereskedelmi szervezet (International Trade Organization, ITO) létrehozásával kívántak megvalósítani. Mindezt eredetileg perfekcionista módon, a vámok radikális csökkentésével képzelték el. A vámok lebontását a stabil valutaárfolyamok rendszerével kellett teljessé tenni, mert csak így lehetett biztosítani a nemzetközi kereskedelem tartós virágzását. Tehát a nemzetközi konjunktúra, a bővülő világkereskedelem és az ezt előmozdító nemzetközi pénzügyi rendszer szorosan összefüggtek egymással. A stabil valutaárfolyamokat egyedül az aranystandra való visszatéréssel lehetett garantálni, de kizárólag a világ aranytartalékainak kétharmadát birtokló Egyesült Államok tudta vállalni a dollár aranyra válhatóságát.

A Bretton Woods-i tárgyalásokon az aranystandardot végül módosított formában hívták életre, mert deklarálták a dollár aranyfedezetét (1 uncia arany = 35 dollár), de a

többi valuta árfolyamát a dollárhoz rögzítették. Ebben a nemzetközi valutarendszerben a nemzeti valuták fel- és leértékelésére csak korlátozott lehetőségek nyíltak. Így a létrejött aranydeviza-standard egyrészt biztosította az árfolyamok stabilitását és kiszámíthatóságát, másrészt rugalmasabbnak bizonyult az aranystandardnál, mert bizonyos feltételek teljesülése esetén lehetővé tette – a kereskedelmi mérleghiánnyal küszködő országok számára – valutájuk leértékelését. Megalkotói szándéka szerint az aranydeviza-standard rendszere egyesítette az aranystandard előnyeit – a stabil árfolyamokat – az 1930-as években alkalmazott rugalmasabb technikákkal, amelyek az export versenyképességét tartották szem előtt. Az aranydeviza-standard elsősorban a valutaárfolyamok stabilitását szolgálta, de igyekezett pragmatikus módon figyelembe venni a nemzetgazdasági érdekeket, hogy előmozdítsa a Bretton Woods-i rendszert elfogadó országok hosszú távú részvételét és kooperatív magatartását.

A liberális nemzetközi gazdasági rend megalkotói elsősorban az áruk és a tőke szabad mozgásának a biztosítására törekedtek, és ennek eszközeként kezelték az aranydeviza-standard létrehozását. Az amerikai elképzelés főleg klasszikus ortodox közgazdasági nézetekre épült, de az aranystandardhoz képest nagyobb mértékben vette figyelembe a nemzetállamok gazdaságpolitikai szuverenitását és érdekeit. Keynes elgondolásával ellentétben nem kívánta a nemzetközi gazdasági rend szabályait a növekedéspárti gazdaságpolitikáktól függővé tenni, másfelől úgy tartotta, hogy a virágzó nemzetközi kereskedelem a világgazdasági konjunktúra fontos összetevője. Az Egyesült Államok leginkább saját export- és tőke kiviteli érdekeit igyekezett előmozdítani, de az amerikai politikusok és közgazdászok hittek abban, hogy a liberális nemzetközi gazdasági rend a legjobb lehetőséget nyújtja a nemzetközi szakosodás és munkamegosztás érvényesülésére, ami az egész világgazdaság növekedését kedvezően befolyásolja. Ráadásul az IMF és a Világbank pénzügyi forrásainak megteremtése biztosíthatja a nehéz pénzügyi helyzetbe kerülő vagy elmaradott országok felzárkóztatását. A nemzetközi rendszer Biztonsági Tanács által garantált békéje lehetővé teszi, hogy a gazdasági fejlődés elsőbbséget kapjon a politikai konfliktusokhoz képest. A Grand Design gazdasági és politikai pillére szorosan összefüggött egymással.

Az Egyesült Államok a második világháború után arra törekedett, hogy „jó világrendről” alkotott elképzeléseit egy konzisztens nemzetközi intézményrendszer működési szabályain keresztül érvényesítse, ami békés nemzetközi viszonyokat, szabadkereskedelmi elveket feltételezett, és – legalábbis elvileg – a gazdasági fejlődés hatalmi politikával szembeni prioritását jelentette. Ennek megvalósulása hosszabb távon érvényre juttathat egy világméretű „jóléti utópiát”. Ez a feltevés a roosevelti Grand Design koncepcióját a „liberális progresszió” vonulatán belül teszi elhelyezhetővé. Az 1945 utáni világrend koncepciója Wilson után másodszor kísérelte meg az amerikai

idealizmus és a liberális értékek univerzális elterjesztését, de most nemcsak elveket fogalmaztak meg, hanem „realista módon”, pragmatikus kompromisszumokkal és intézményi struktúrák révén megkísérelték kivitelezni azokat. Ezzel a demokrata kormányzat a republikánusok számára később terhes világpolitikai megközelítésmód kezdeményezőjévé vált, feltételezve, hogy az amerikai *one world* értékei a nemzetközi szervezetek keretében érvényre juttathatók.

4. Az 1945 utáni nemzetközi gazdasági rend ellentmondásai

Az amerikai elképzelések nyitva hagyták azt a kérdést, hogyan illeszkednek egymáshoz a nemzetközi gazdasági rend és a nemzetállami gazdaságpolitikák. Amennyire hajlandóak voltak az amerikai közgazdászok elfogadni 1945 után a növekedésösztönző keynesiánus gazdaságpolitikákat mint a prosperitás fenntartásának eszközét nemzetállami szinten, annyira igyekeztek a nemzetközi gazdasági viszonyok szabályozása terén megmaradni a nemzetközi pénzügyi stabilitást szem előtt tartó klasszikus/neoklasszikus ortodoxiánál. Álláspontjukat legfeljebb pragmatikus engedményekkel enyhítették, mint a le- és felértékelés korlátozott lehetősége vagy a nemzetközi fejlesztési politikák létrehozása a kedvezményes világbanki hitelek révén. A második világháború utáni évtizedek kiküszöbölhetetlen ellentmondása lett, hogy a fejlett ipari világban érvényesülő keynesiánus növekedéspárti gazdaságpolitikák erős nemzetgazdasági kompetenciákat igényeltek, és korántsem mindig voltak összhangban a liberális nemzetközi gazdasági rend követelményeivel.

Ellentmondásosan alakult a tervezett nemzetközi kereskedelmi szervezet, az ITO sorsa is.¹⁵ Eredetileg ezt szánták a radikális kereskedelmi liberalizáció legfőbb eszközeként, de az 1940-es évek második felében az amerikai Kongresszus republikánusai és egyes nyugat-európai nemzetállamok akadályokat támasztottak, hogy hatékony kompetenciákkal rendelkező nemzetközi kereskedelmi szervezet jöjjön létre. A vámcsökkentésre irányuló amerikai külgazdasági politika végül a jóval szerényebb ambíciókkal megvalósuló GATT keretében is megőrizte eredeti célkitűzései egy részét. Bár a háború utáni években számos esetben csak az US Trade Agreement Act kétoldalú megállapodásainak logikája mentén sikerült előrevinni a kereskedelemi liberalizációt, az Egyesült Államok továbbra is a szabad kereskedelem kiteljesítésére törekedett. Noha figyelembe kellett venni a hazai protekcionista érdekcsoportok szempontjait, az amerikai álláspont nagyjában hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es évekre a vámok kereskedelempolitikai szerepe jelentősen mérséklődött a világgazdaságban. Az 1950–

¹⁵ VAN DER WEE (1986) 314-318.

1960-as évek világgazdasági növekedésének köszönhetően a multilaterális kereskedelmi tárgyalásokon a vámok csökkentése nem ütközött komoly akadályokba. Az Egyesült Államok versenyképes ágazatai tudatában is támogatta a szabadkereskedelem felé mutató megállapodásokat, ahogy azt a GATT Dillon- (1961–1962) és Kennedy-fordulói (1964–1967) érzékeltették. A demokrata kormányok nyitottnak bizonyultak arra, hogy multilaterális megállapodások révén biztosítsák a világkereskedelem szabadságát.

5. Tanulságok a középiskolai történelemoktatás számára

Az amerikai külpolitika hegemon fordulatának tanulmányozása után néhány szót az áttekintett problémakör középiskolai adaptációjának lehetőségeiről. A kérdéskör több vonatkozásban is előmozdíthatja a középiskolai diákok történelemszemléletének fejlesztését és árnyalását. Az alábbiakban három lehetőséget emelünk ki:

1. Bár az amerikai hegemonia megteremtése a liberális világrend idealista eszméjének megfogalmazásával kapcsolódott össze, a második világháború után felvállalt aktív külpolitika realista geopolitikai és gazdasági okokra is visszavezethető, aminek rekonstrukcióját az előző és a jelen tanulmány keretében igyekeztünk minél árnyaltabban elvégezni. Az amerikai hegemonia összefüggésében a középiskolai tanulók számára szemléletes módon tárgyalható az idealizmus-realizmus ellentétpár egy konkrét történelmi helyzet összefüggésében. Az 1945-ös döntések kapcsán példaszerűen felsorolhatóvá és értelmezhetővé válnak az amerikai külpolitika idealista és realista motívumai, s ezen belül a különféle gazdasági és politikai indokok. Érthetővé válik, hogy egy ország külpolitikája gazdasági, társadalmi és kulturális meghatározottságú, és csakis soktényezős modell mentén írható le.
2. Az Egyesült Államok 1944–1945-ben meghirdette a nemzetekfelettség eszméjét. Az amerikaiak multilaterális keretek között a nemzetközi intézményeken keresztül gyakorolt hegemonia modelljét kívánták megvalósítani a roosevelti Grand Design szellemében. Ugyan a hidegháború és a keynesiánus nemzeti gazdaságpolitikák korlátozták az eredeti elképzelés beteljesülését, mégis a Grand Design napjainkig rányomja a bélyegét a nemzetközi viszonyok alakulására. A középiskolai tanórán utalni lehet arra, hogy az ENSZ, a Biztonsági Tanács, valamint a nemzetközi gazdasági intézmények (IMF, Világbank), amelyek számottevő befolyást gyakorolnak napjaink nemzetközi életére, mind 1944–1945-ben jöttek létre. Jelentősége miatt érdemes az egész intézményi szerkezetet egyben láttatni a tanulókkal.

3. Az Egyesült Államok hegemon fordulatának bemutatása aktuális kérdésfelvetésnek bizonyulhat, amikor a nemzetekfelettség képviselői és az azt elutasító izolacionisták közötti konfliktus napjainkban a politikai megosztottság drámai erősödésével újszerű módon bontakozik ki az Egyesült Államokban (demokraták vs. republikánusok). Hasonló helyzetet élünk át az Európai Unióban és Magyarországon is. Az 1940-es évekbeli politikai dilemmák bemutatása hozzásegíthet a jelenleg zajló amerikai és európai belpolitikai viták tétjének jobb megértéséhez. Egyben a középiskolai tanulók számára a kritikai gondolkodás és mérlegelés tárgyává tehetők a „nemzeti” és a „szupranacionális” megoldások közötti különbségek a hozzájuk kötődő eltérő értékrendekkel és gyakorlati következményekkel.

IRODALOM

- DEGLER, Carl, N. (1993): *Az élő múlt. Milyen erők formálták a mai Amerika képét?* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- FEINSTEIN, Charles – TEMIN, Peter – TONIOLO, Gianni (2008): *The World Economy between the World Wars*. Oxford University Press, Oxford.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195307559.001.0001>
- FISCHER Ferenc (1992): *A megszártott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. IKVA, Budapest.
- FISCHER Ferenc (2014): *A kétpólusú világ. 1945–1989*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- FRANKOPAN, Peter (2020): *Selyemutak. Egy új világtörténet*. Park Könyvkiadó, Budapest.
- GILPIN, Robert (1981): *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press, Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511664267>
- JOHNSON, Paul (2007): *A modern kor. A huszadik század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest.
- KENNEDY, Paul (1989): *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York.
- KENNEDY, Paul (1992): *A nagybatalmak tiündöklése és bukása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KINDLEBERGER, Charles P. (1973): *The World in Depression. 1929–1939*. University of California Press, Berkeley.
- KINDLEBERGER, Charles P. (1993): *A Financial History of Western Europe*. Oxford University Press, New York.

- KRAUTHAMMER, Charles (1990/1991): The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*, Vol. 70. No. 1. America and the World, 23-33.
<https://doi.org/10.2307/20044692>
- LANDES, David, S. (1986): *Az elszabadult Prométheusz*. Gondolat, Budapest.
- LUNDESTAD, Geir (1986): Empire by Invitation? The United States and Western Europe 1945-1952. *Journal of Peace Research*, Vol. 23. No. 3. 263-277.
<https://doi.org/10.1177/002234338602300305>
- MACHLUP, Fritz (1977): *A History of Thought on Economic Integration*. Columbia University Press, New York.
<https://doi.org/10.1007/978-1-349-03171-9>
- MAGYARICS Tamás (2014): *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- MILWARD, Alan (2000): *The European Rescue of the Nation-state*. Routledge, London.
<https://doi.org/10.4324/9780203982150>
- RÁNKI György (1981): *Gazdaság és külpolitika*. Magvető Kiadó, Budapest.
- ROSTOVÁNYI Zsolt (2004): *Az iszlám világ és a Nyugat*. Corvina, Budapest.
- SPYKMAN, Nicholas John (1942): *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. Harcourt Brace and Company, New York.
- SPYKMAN, Nicholas John (1944): *The Geography of the Peace*. Harcourt Brace and Company, New York.
- SZILÁGYI István (2018): *Geopolitika*. Paigeo, Budapest.
- SZŰCS Anita (2016): A hidegháborús nemzetközi rend születése – társadalmi érdekcsoportok hatása az államérdek fogalmára. *Világpolitika*, Vol. 1. No. 1. 64-85.
- TREBILCOCK, Clive (1981): *The Industrialization of the Continental Powers. 1780-1914*, Longman, London.
- VAN DER WEE, Herman (1986): *A lefékezett jólét*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WAPSHOTT, Nicholas (2014): *Keynes és Hayek*. Napvilág Kiadó, Budapest.